

УДК 371.69: 811.112.2

Савенко Р.П., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П.Могили

Савенко Римма Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та практики перекладу Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П.Могили комплексу „Києво-Могилянська академія”. Коло наукових інтересів – методи та способи підвищення ефективності викладання іноземних мов.

Чотири дидактичних принципи викладання граматики у вузі (на матеріалі німецької мови)

У статті розглядаються нові принципи викладання граматики у вузі, які орієнтовані на використання текстів із певною комунікативною ситуацією.

In this article some principles of teaching grammar at a higher education establishment are described. They are oriented upon usage of texts with a definite communicative situation.

Звісно, що викладання граматики залежать від сприйняття її водночас як лінгвістичної та міждисциплінарної науки. Після поділу лінгвістики на окремі галузі, коли поглиблювалися і диференціювалися знання фонетичного ряду, словникового складу, морфології і синтаксису, коли відокремлювалися нові галузі – фонологія, словотвір, фразеологія, функціональна стилістика, лінгвістика (граматика) тексту, намітилися виразно лінії інтеграції: контактування і навіть взаємопроникнення окремих лінгвістичних наук. Останні виявили нерозривні зв'язки один з одним, що неминує, оскільки будь-яка з них вичленює об'єкт свого дослідження лише окрему частину загальної системи мови.

Першим принципом граматичного аналізу, а отже і викладання граматики зокрема, можна вважати взаємозв'язок граматики і лексики. Граматика, орієнтована на лексику, вимагає врахування лексичного значення слів при утворенні і вживанні як морфологічних форм, так і синтаксичних структур [8]. Уже на першому етапі вивчення граматичних фактів, тобто при формулюванні творення тієї чи іншої словоформи або структури, не можна не враховувати вплив лексичного значення. За сприятливого впливу граматичні форми

утворюються без перешкод, при несприятливому – виникають перешкоди, що не дозволяють утворення тієї чи іншої форми, у результаті чого формуються дефектні парадигми. Наприклад, обидві форми числа утворюють лише назви обчислювальних понять (*die Lampe, das Buch, der Tisch*), необчислювальні ж, як правило, не утворюють множини (*der Neid, der Mut, der Wille, die Liebe*), а три форми особи властиві лише дієсловам людської діяльності. Тільки в казці або поезії припустимі такі утворення, як: *“Ich fließe Tag und Nacht”, sagte der Milchfluß*. Ступені порівняння властиві прикметникам, що позначають якість, яка здатна до градації, та ін.

Численні заборони, з якими ми маємо справу, наприклад, у німецькій мові при утворенні пасивних конструкцій, дієприкметники II при вільному вживанні або імператива, при розподілі допоміжних дієслів *haben* і *sein* в аналітичних формах минулого часу й ін., з'являються внаслідок взаємодії лексики і граматики. Аналогічне явище спостерігається й у синтаксисі, де синтаксичні моделі можна розподілити за ступенем їхньої залежності від лексичного наповнення (від найбільш вільних до найбільш зв'язаних). До останнього належить, наприклад, модель неозначено-особових речень із підметом *man*, з

яким пов'язується лише присудок-дієслово людської діяльності. Порівн.: можливо *man lacht*, але неможливо *man bellt*; або модель генітива зі значенням способу дії, що вживається лише з іменником – назвами частин тіла або органів людини: *Er ging schnellen Schrittes, gesenkten Kopfes, klopfenden Herzens*.

Переходячи від утворення форм до їхнього значення і функціонування в мові, тобто від парадигматики до синтагматики, ми спостерігаємо більшу залежність не тільки від лексем, що виступають у даній формі, але і від лексичного оточення. Зважаючи на це, ми можемо зазначити, що граматики є контекстуально-чутливою. Наприклад, та сама відмінкова форма в тій самій синтаксичній ролі змінює своє значення під впливом семантики іменника, оформленого даним відмінком. Порівняємо різні значення генітива в ролі атрибута: *der Hut meines Vaters, das Lied Schuberts, die Industrie der Ukraine, die Leitung der Universität, das Laub der Bäume (= an der Bäumen), die Hitze des Monats Juli (= im Monat Juli), "gelbe Monde praller Apfelsinen" (Borchert)* (метафора), *das Lied der Lieder* (описова форма суперлатива). Вплив лексичного оточення можна продемонструвати в межах речення або текстового фрагмента, де граматична форма піддається впливові ззовні. Наприклад, лексичні супровідники часових форм у вигляді обставини часу не тільки уточнюють часові відношення, але й можуть змінити значення часової форми, перенести її з одного часового плану в інший (теперішній час в минулий, теперішній в майбутній, минулий в майбутній). Достатньо додати прислівник *bald*, і висловлювання набуває незалежно від обраної часової форми значення майбутнього.

Порівн. *Bald wird er die Hochschule absolvieren*.

Bald absolviert er die Hochschule.

Bald hat er die Hochschule absolviert.

Bald absolvierte er die Hochschule (у невластивій мові при передачі думок персонажа). Подібні лексичні індикатори часу можуть видозмінювати граматичне значення форми, вони трачають одне значення і набувають іншого. Однак за такої зміни шоразу зберігаються особливі відтінки значення, що вимагає обґрунтовано підходити до вибору того чи іншого способу вираження. Наведені приклади, кількість яких легко можна збільшити, пояснюють той підвищений інтерес до фактів взаємодії лексики і граматики, що спостерігається у сучасному мовознавстві.

Теорія валентності, що знаходиться на межі лексики і граматики, ще більш наблизила обидві дисципліни. Адже якщо моделі речень залежать від валентних властивостей дієслова, від його

здатності відкривати різне число порожніх місць і вимагати визначених актантів, тобто доповнень і обставин, то це пояснюється насамперед лексичним значенням цього дієслова [4]. Дієслово *fühlen* – *відчувати/почувати* за своєю лексичною семантикою вимагає лексичного доповнення:

Я відчуваю... викликає питання *що? Я відчуваю дотик чийхось рук. Я відчуваю себе...* також неповне висловлення, воно вимагає питання *ким? або як? Я відчуваю себе знову студенткою* або *Я відчуваю себе добре*. А дієслово *spaten, відпочивати (schlafen, sich ausruhen)* самодостатні без різних доповнень, хоча і можуть їх мати.

І все ж таки граматики не може мати справу з окремими словами. Як кожна наука, вона прагне до узагальнень, систематизації, встановленні закономірностей. Для оптимального обліку лексичної семантики граматики орієнтується на класи і підкласи слів. Великого значення в сучасній граматиці набуває питання про поділ на частини мови /ці лексико-граматичні групи відомі ще з античних часів/, а й виявлення підкласів всередині кожної частини мови [5]. При цьому треба визначити такі підкласи, які найбільш важливі для граматики. Наскільки важливі лексико-граматичні розряди іменників (власні/ загальні, речовинні/ матеріальні) для формулювання правил вживання артикля чи орієнтації при визначенні граматичного роду, підкласи дієслів для вибору допоміжного дієслова *haben, sein* в аналітичних формах чи утворенні пасиву ми знаємо із традиційної граматики. Проте багато підкласів видокремлені лише граматичною наукою, наприклад, поділ дієслів за валентністю на нульові, одно-, дво-, тривалентні. Також важливим є відмежування дієслів на позначення людської діяльності від усіх інших, виокремлення групи процесуальних дієслів (*Geschehensverben*, таких як *tagen, geschehen, erfolgen* та ін.) [7]. У класі іменників цікавим у граматичному відношенні виявилось протиставлення іменників на позначення процесів (*der Regen – дощ, die Versammlung – збори, die Reise – поїздка*) та предметними назвами (*der Tisch – стіл, der Baum – дерево, der Vogel – птах*). Підклас перших іменників має внутрішню предикативність, позначаючи процес, подію. Разом із прийменниками вони в усиченому вигляді являють собою ціле речення і конкурують із ним як граматичні синоніми: *nach dem Regen (нісля дощу), während des Regens (нід час дощу), vor dem Regen (до дощу), trotz dem Regen (незважаючи на дощ)* і ін. Подієві іменники разом із сполучником можуть виступати в ролі згорнутого підрядного речення обставини причини, наслідку: *"Ich wart' auf die ziehenden Wasservögel und weiß: Sie werden kommen, ob Wind oder Regen"* (E Strittmater,

Schulzenhofer Kramkalender).

До подієвих іменників близький підклас темпоральних іменників *der Morgen, die Zeit, der Mittag*. Такі темпоральні іменники не вимагають додаткових лексичних і граматичних доповнень, достатньо додати інтонаційне повідомлення. Часто в художній літературі темпоральний іменник виступає в ролі речення буття, відкриваючи або замикаючи фрагмент тексту: *Ein Morgen im Juni. Es ist fünf Uhr. Der Nachbar mäht, sein Schwiegersohn mäht und auch ich mähe ... (E. Strittmatter, Schulzenhofer Kramkalender)...* Виявляються нові граматичні властивості вже відомих підкласів, наприклад назв осіб і предметів. Так, стосовно особи можна вжити декілька синтаксичних структур із початковим змістом: *Die Füße des Jungen tun weh.*

Seine Füße tun weh.

Die Füße tun dem Jungen (ihm) weh.

Набір структури, припустимих стосовно назви предмета, інший:

Die Ärmel des Pullovers sind schmutzig

Bei dem Pullover sind die Ärmel schmutzig

Неприпустима структура: *Dem Pullover sind die Ärmel schmutzig.*

Дуративні (необмежені) і термінативні (обмежені) дієслова у сполученні з тими самими показниками часу виражають різні часові відношення:

Порівн.: *Einen Monat lang wartete Peter auf Anne* – речення виражає часову багаторазовість, дієслово дуративне.

Einen Monat lang kam Peter zu spät zur Arbeit – речення виражає багаторазовість, дієслово термінативне.

У зв'язку з проблемою поділу класу на підкласи і встановлення їхніх ієрархічних відносин спостерігається можливість переходу слова з одного підкласу в інший усередині однієї частини мови, що часто спостерігається при багатозначності. В одному лексико-семантичному варіанті слово належить до одного підкласу, у другому – до іншого. Відповідно змінюється його граматична характеристика. Так, слово *die Initiative* у значенні заповзятливості позначає рису характеру і належить до групи якісних імен, *die Initiative* же у значенні пропозиція, захід входить до групи подієвих імен. У першому лексико-семантичному варіанті слово не має множини і, як правило, не узгоджується з прикметником, оскільки вже у своєму значенні містить якісну характеристику (*він людина без ініціативи*), у другому лексико-семантичному варіанті слово набуває форму множини і різних значень (*мирні ініціативи уряду*).

Численні приклади того, як змінюється граматична характеристика дієслів, іменників,

прикметників у різних лексико-граматичних варіантах, можна знайти в будь-якому граматичному матеріалі. Проте далеко не завжди це явище пов'язується із підкласами [1].

Другим принципом граматики можна вважати функціональний розгляд граматичних явищ з погляду виконання значеннєвого завдання і взаємодії з мовними елементами інших рівнів – виявляючи при цьому, які паралельні (або конкурентні) способи вираження існують у мові для оформлення даного завдання. Як правило, мова має у своєму розпорядженні різні засоби для передачі одного змісту – з більшою або меншою повнотою, точністю, з тими або іншими значеннєвими і стилістичними нюансами. Сукупність усіх мовних засобів, що виконують певне комунікативне завдання, називають функціонально-семантичним полем (наприклад, полем темпоральності, пасивності, множинності, заперечення й ін.) або граматико-лексичним полем [2].

У центрі поля звичайно знаходиться домінуючий граматичний засіб, що відрізняється своїм узагальненим абстрактним характером, інші компоненти поля конкретизують і модифікують його. Домінанта поля стилістично необмежена, інші мовні засоби мають обмежену сферу застосування. Це мовне явище можна проілюструвати на прикладі поля високого ступеня якості ознаки. У центрі поля знаходиться граматична форма найвищого ступеня (суперлатив) *die schönste Blume*, що являє собою спеціальну морфологічну форму. Поряд з нею вищий ступінь можна виразити синтаксично – повтором прикметника чи атрибутом у генітиві: *eine schöne, schöne Blume, die Blume der Blumen*. Суперлатив можна передати за допомогою підсилювальної лексики: *eine sehr schöne (herrliche, wunderbare) Blume*. І нарешті, використовуючи словотвір, можна знайти еквівалентне складне слово: *die wunderschöne Blume, die allerschönste Blume*. Оволодіння мовою включає знання всього реєстру виразних засобів і уміння користуватися ним. Наведені приклади доводять, як стилістично різноманітні зазначені засоби. Одні з них емоційно забарвлені (порівн. назва оповідання В.Борхерта “*Die lange lange Straße lang*” або назва фільму “Цей божевільний, божевільний, божевільний світ”), інші включають суб'єктивну оцінку (*wunderbar, wunderschön, herrlich*), треті звучать патетично, піднесено (*die Blume der Blumen* із віршів Гейне), і тільки центральний засіб нейтральний за своєю стильовою приналежністю. Тому просте перерахування компонентів поля – лише перший крок при використанні функціонального принципу в граматиці. Наступним кроком треба

розглядати кожний компонент окремо й у взаємодії з іншими компонентами, що може мати різні властивості: а) стилістична диференціація, б) значеннєва диференціація.

Порівн. *Blumen, viele Blumen, eine Menge Blumen, ein Haufen Blumen, ein Strauß Blumen, ein Meer von Blumen (= Blumenmeer)* і т.д.

Часові форми дієслова пов'язані із лексичними показниками часу, із семантикою часових сполучників; форми способу дії зрозумілі лише при зіставленні з модальними словами, модальними дієсловами, особливими стилістичними структурами, інтонацією і т.д. Функціональний підхід у граматиці відповідає природним умовам функціонування мови, коли мовець усвідомлено або неусвідомлено робить власний вибір із мовного арсеналу. За такого вибору мовець керується цілим рядом мотивів, з яких основними є: комунікативна ситуація, що включає взаємодію між комунікантами і їхню характеристику, комунікативна інтенція (мотив) мовця, його бажання впливати певним чином на своїх комунікативних партнерів (= прагматичний аспект), канал зв'язку (письмовий, усний).

Усе це підводить нас до третього принципу граматики – орієнтація на комунікативно-стилістичні умови. Граматика повинна по можливості вийти за межі абстрагованої від конкретної мовної діяльності схеми. У реальній дійсності будь-яке висловлення відбувається в конкретній обстановці, що змушує мовця надати йому тієї чи іншої форми. Із трьох видів цільової настанови-інформації, спонукання і питання – найбільш чутливим до комунікативних умов є спонукання, тому що воно має найбільший прагматичний вплив. Спонукання повинне бути сформульоване таким чином, щоб воно вплинуло на реципієнта, а це залежить від того, хто, до кого, де і як звертається. Уявимо собі елементарну ситуацію з таким комунікативним завданням: спонукати особу або групу осіб йти швидше. Але якою різною буде мовна, зокрема граматична, форма в залежності від міжособистісних стосунків комунікантів: *Schneller gehen! Geh (Geht) schneller! Wollen wir schneller gehen! Gehen sie bitte schneller! Könnten Sie nicht schneller gehen!? Es wäre wünschenswert, schneller zu gehen! Würden Sie nicht schneller gehen! Wir gehen zu langsam. Auf diese Weise kommen wir zu spät. Wäre es nicht möglich, etwas schneller zu gehen? Mach, dass du endlich schneller gehst!*

Із цього далеко не повного переліку варіантів ми бачимо, що для оформлення спонукання використовується не тільки імператив, але і будь-яке способова форма, що спонукальне висловлення може бути оформлене в питальне чи розповідне речення (так зване непряме

висловлення), мати позитивну і негативну форми. Якщо уявити собі ще все те інтонаційне забарвлення, викликане різними почуттями і настроями, то варіанти набагато зростають. А в кожній ситуації для досягнення необхідного ефекту необхідно обирати безпомилково один з них [3].

При викладанні граматики важливо практично повести і донести до свідомості студентів, які вивчають іноземну мову, ідею варіантності мовних засобів вираження. Стилїстична граматика нерозривно пов'язана з комунікативною граматиною, тому що принцип сучасної функціональної стилістики полягає в тому, що будь-яка комунікація відбувається у межах того чи іншого функціонального стилю. П'ять функціональних стилів – побутово-розмовний, офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, художній – охоплюють практично всі комунікативні ситуації, якщо врахувати, крім того, поділ кожного стилю на жанри, а жанри – на типи тексту. Тому ми дотримуємося законів обраного стилю, що обумовлює не тільки добір лексики, але і добір граматичних засобів, що оформляють наші думки.

Про велике значення комунікативно-стилістичного принципу в граматиці свідчить той факт, що автори книги "Grundzüge einer deutschen Grammatik" [6], виділяючи компоненти граматики: семантичний, синтаксичний і фонологічний, приєднують до них особливий комунікативно-прагматичний компонент.

З комунікативно-стилістичного принципу випливає наступний – четвертий принцип – вивчення граматики в тексті, створення граматики тексту [8]. Цей принцип важливий, тому що: по-перше, у різних типах тексту спостерігаються свої граматичні закономірності, свої норми. Те, що вважається помилкою в одному випадку, відповідає нормам тексту в іншому. Наприклад, уживання означеного артикля у назвах тварин у зачинах байок *der Wolf, der Fuchs* відповідає цьому жанрові, де назва тварини, відомо, замінює власне ім'я. Відсутність артикля – природне явище в заголовках газетних статей, хоча артикль обов'язковий у самому тексті статті. Еліпс особової форми дієслова – норма типу тексту "Wetterbericht". Розпочати розмову з особового займенника третьої особи, наприклад, "...*Vin* довго сидить за столом" – значить викликати непорозуміння у співрозмовника, який не має уявлення, про кого йде мова. Почати таким способом художній твір – значить використати особливий стилістичний прийом, мета якого – заінтригувати читача. Наводимо нижче початок роману Г.Канта "Актова зала": "*Da sitzt einer*

über seine Schreibmaschine, raucht viel, bläst Staub von den Tasten, beißt in einen Apfel und denkt an Schiller dabei, starrt auf das leere Papier und dann auf die Uhr, kratzt an dem verklebten kleinen „a“ herum, bis es wieder sauber ist, hat schon wieder eine Zigarette in Brand und nennt das alles Arbeit. Er lauert auf einen Gedanken. Der Gedanke steckt den Kopf um die Ecke, zögert noch, zögert lange, aber endlich kommt er näher.

Er kommt!

Macht er noch einen einzigen Schritt, einen winzigen Schritt, dann schnappt die Falle zu, dann ist er ausgedacht, und der Mann schlägt ihn ans Papier. Robert Iswall wartete an diesem Morgen fast zwei Stunden auf die erste Beute.”(N. Kant, Die Aula)

Для одних типів тексту характерні одні

Література

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М., 1976. – С. 70-75.
2. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. – М., 1969.
3. Науменко А.М. Філологічний аналіз тексту (основи лінгвопоетики). Розділ: Теорія тексту – Вінниця, 2005.
4. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М. – 1978. – С. 10-12.
5. Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung. – Düsseldorf, 1971.
6. Grundzüge einer deutschen Grammatik. – Berlin., 1981. – С. 318-319.
7. Helbig /Buscha. Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. – Berlin, 2003.
8. Oguй O.D. Lexikologie der gegenwärtigen deutschen Sprache. Winnyts'a: Nowa knyha, 2003. – С. 39-46.

граматичні явища, для інших інші. Так є тексти, в яких перевага віддається пасиву (*passivbevorzugende Texte*), наприклад опис робочих процесів і механізмів, і тексти, що уникають цього стану, є тексти, насичені імперативними формами (інструкції, рецепти); тексти у третій особі (наукові, ділові) і т.д. Типові для даного тексту граматичні прикмети називають “граматичною домінантою тексту”. При вивченні тієї або іншої граматичної теми треба використовувати тексти з відповідною домінантою.

По-друге, деякі граматичні явища можна зрозуміти лише у межах цілого тексту або частини тексту. До них належать: порядок слів, уживання способових форм дієслова та їхня зміна, зміна часових форм, вживання артикля,